

ΕΚΔΟΤΙΚΑ ΣΦΑΛΜΑΤΑ ΚΑΙ ΒΑΣΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Ὁ Perikles Joannou ἐδημοσίευσε τὸ 1962 σὲ πρώτη ἔκδοση μετὰφραση σὲ κρητικὸ ἰδίωμα τοῦ «Pastor fido» τοῦ Ἰταλοῦ G.-B. Guarini, τιτλοφορημένη «Πιστικὸς Βοσκός»¹. Γιὰ τὴν ἔκδοση αὐτὴ ἐδημοσίευσεν δύο βιβλιοκρισίες², ὅπου συζήτησα γενικότερα καὶ εἰδικότερα ζητήματα σχετικὰ μὲ τὸ κείμενο καὶ τὴν πρώτη του αὐτὴ ἔκδοση. Βασικὴ διαπίστωσή μου ἦταν ὅτι ὁ ἐκδότης δὲν εἶχε ἐπιτύχει νὰ μᾶς δώσει, ὅσο γινόταν, γνήσιο κείμενο. Τώρα, μετὰ τὴ δημοσίευση τῶν βιβλιοκρισιῶν μου αὐτῶν, καθὼς καὶ βιβλιοκριτικῶν σημειωμάτων ἄλλων μελετητῶν, ἐνῶ θὰ περίμενε κανεὶς ὅτι ὁ Joannou θὰ ἐπιχειροῦσε νὰ συζητήσῃ ἢ καὶ νὰ ἀναιρέσῃ τυχὸν ἀπόψεις ποὺ ἐδημοσιεύτηκαν στὶς βιβλιοκρισίες αὐτές, σὲ πρόσφατο σύντομο δημοσίευσμά του³ μᾶς παρέχει «βασικὰς κατευθύνσεις» γιὰ τὴν ἔκδοση μεταβυζαντινῶν νεοελληνικῶν κειμένων. Νομίζω ὅτι εἶναι ὅπωςδήποτε ἀνάγκη νὰ συζητηθοῦν οἱ γνώμες, γενικότερες καὶ λεπτομερειακότερες, ποὺ διατυπώνονται στὸ παραπάνω δημοσίευσμά του.

Ὁ Joannou, ξεκινώντας ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἀντιγραφεῖς γράφουν τὰ ἑλληνικὰ μὲ λατινικὰ στοιχεῖα, ἀπὸ τὸ ὅτι ἀπὸ ἄγνοια χρησιμοποιοῦν ἓνα εἶδος φωνητικῆς ὀρθογραφίας, ἀπὸ τὸ ὅτι ἄσχημα χωρίζουν καὶ ἄσχημα τονίζουν τὶς λέξεις, νομίζει (σ. 269) ὅτι τὰ χειρόγραφα τῶν νεοελληνικῶν κειμένων κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τους προέρχονται ἀπὸ ἀντιγραφεῖς ποὺ δὲν εἶχαν ἄσκησιν στὰ ἑλληνικὰ («im Griechischen ungeübt sind»). Πρέπει ὅμως νὰ παρατηρηθῇ ὅτι τοῦτο ἰσχύει προκειμένου γιὰ τὴν ἀνορθογραφία, τὸν κακὸ χωρισμὸ καὶ τὴν ἐλαττωματικὴν στίξιν, ὄχι ὅμως καὶ προκειμένου γιὰ τὴν χρησιμοποίησιν τῆς λατινικῆς γραφῆς, ποὺ γίνεται μᾶλλον μὲ κάποιον σύστημα.

1. Γιὰ τὸν Guarini, τὸν «Pastor fido» καὶ τὶς μεταφράσεις του στὰ νέα ἑλληνικὰ βλ. E. Kριαρῆ, Ἡ μετάφραση τοῦ «Pastor fido» ἀπὸ τὸ Ζακυνθινὸ Μιχαὴλ Σουμμάκη, Νέα Ἑστία 76 (1914) τεύχ. Χριστουγέννων, σελ. 273 - 297.

2. *Orientalistische Literaturzeitung* 60 (1965) 460 - 463, καὶ *Bemerkungen zum Text des «Πιστικὸς βοσκός» in der Ausgabe von P. Joannou, Byzant.-Ng. Jahrb.* 19 (1966) 277 - 284.

3. *Richtlinien zur Herausgabe metabyzantinischer neugriechischer Texte in Dialektform, Byz. Zeitschr.* 60 (1967) 269 - 272.

Ἐξάλλου εἶναι ἀκριβὲς ὅτι τὰ κείμενα γράφονται σὲ ἰδιωματικὴ λίγο πολὺ γλώσσα. Ἄλλὰ καὶ βέβαιον εἶναι ὅτι ὁ Joannou ὑπερβάλλει ὅταν δέχεται ὅτι κάθε κείμενο γράφεται σὲ ἓνα ἐντελῶς τοπικὸ ἰδίωμα. Γιατὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ συγγραφεῖς σπάνια αἰσθάνονταν τὴν ἀνάγκη καὶ σπάνια εἶχαν τὴν ἱκανότητα νὰ ἀποδώσουν στὴν ἐντέλεια τὸ τοπικὸ γλωσσικὸ τους ἰδίωμα. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος πλανᾶται ὁ Joannou νομίζοντας ἀδύνατον ἢ ἔστω ἀπίθανον ὅτι «die heutigen Mundarten der genannten Gebiete mit denen vor drei, vier oder fünf Jahrhunderten in Gestalt und Aussprache absolut identisch sind».

Στὴ γνώμη αὐτὴ πρέπει νὰ ἀπαντήσωμε ὅτι οἱ ἐξελίξεις τῶν νεοελληνικῶν γλωσσικῶν ἰδιωμάτων μέσα στοὺς τελευταίους αἰῶνες, μολονότι αἰσθητές, στὶς περιπτώσεις πού μποροῦμε νὰ τὶς διαπιστώσωμε (εἶναι οἱ περιπτώσεις τῶν νησιωτικῶν περισσότερο ἰδιωμάτων), δὲν εἶναι καθόλου σημαντικές. Τὸ κρητικὸ λ.χ. γλωσσικὸ ἰδίωμα τοῦ 1600 περίπου, τὸ ἰδίωμα δηλ. τῶν ἀξιολογώτερον ἔργων τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, σὲ ἐλάχιστα σημεῖα διαφέρει ἀπὸ τὴ σημερινὴ γλώσσα πού χρησιμοποιοῦν ὅσοι Κρητικοὶ δὲν ἐφοίτησαν σὲ σχολεῖο. Γενικὰ θὰ μποροῦσε νὰ πῆ κανεὶς ὅτι, ἂν τὰ ἰδιώματα τῆς νέας ἐλληνικῆς ἐγνώρισαν κάποιαν ἀλλαγὴ καὶ ἐξέλιξη μέσα στοὺς τρεῖς τέσσερις τελευταίους αἰῶνες, ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ ὀφείλεται πολὺ λιγότερο σὲ ἐσωτερικούς, ὀργανικούς λόγους καὶ πολὺ περισσότερο στὴν ἐπίδραση τῆς κοινῆς δημοτικῆς γλώσσας, πού καὶ παλαιότερα καὶ στὰ πρόσφατα χρόνια ἄσκησε σημαντικὴ πᾶνω στὰ ἰδιώματα ἐπίδραση. Ἔτσι τὰ ἰδιώματα αὐτὰ ρέπουν περισσότερο σὲ ἐξαφάνιση μὲ τὴν ἐπίμονη μεῖξη γλωσσικῶν στοιχείων ποικίλης προέλευσης παρὰ σὲ φυσιολογικὴ ἐξέλιξη. Νομίζοντας ὁ Joannou ὅτι τὰ γλωσσικὰ ἰδιώματα ἐξελίχτηκαν σὲ μεγάλο βαθμὸ μέσα στοὺς τελευταίους αἰῶνες ὀδηγεῖται στὸ μεγάλο ἄτοπο νὰ νομίζῃ ὅτι κάθε κατὰ παραδρομὴ τοῦ ἀντιγραφέα παρέκκλιση ἀπὸ τοὺς κανόνες τοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος μαρτυρεῖ διαφορὰ ἀπὸ τὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα ἢ ἐξέλιξή του καὶ ὄχι, ἀπλούστατα, λάθος τοῦ ἀντιγραφέα. Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ μόνη ἐξήγηση τοῦ γεγονότος ὅτι ἄφησε μέσα στὸ κείμενο πού ἐδημοσίευσε τύπους καὶ κατασκευάσματα λέξεων πού δὲν εἶναι δέχεται κανεὶς γνώστης τῆς νεοελληνικῆς κοινῆς καὶ τῶν ἰδιωμάτων τῆς, καθὼς καὶ τῆς νεοελληνικῆς γραμματείας. Ὁ Joannou μὴν ζέροντας πῶς νὰ ἀπαγγιστῶθῃ ἀπὸ τὶς περιέργες καμιά φορὰ γραφὲς τοῦ χειρογράφου πού μελέτησε (ἢ μετάφραση τοῦ «Pastor fido» σώζεται σὲ ἓνα χειρόγραφο) προτίμησε τὴν εὐκόλη «λύση»: νὰ δεχτῆ (τὶς περισσότερες φορὲς) τὶς ἐσφαλμένες γραφὲς καὶ σπάνια νὰ διορθώσῃ, ἀλλὰ καὶ πάλι ὄχι κατὰ τὸν καλῦτερον τρόπο. Καὶ καθηλώνεται ὁ Joannou στὶς ἐσφαλμένες γραφὲς τοῦ χειρογράφου, μο-

λονότι ἐν μέρει σωστά δέχτηκε, ὅπως εἶδαμε πιὸ πάνω, ὅτι πολλοὶ ἀντιγραφεῖς χειρογράφων δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ ἀποδώσουν μὲ πιστότητα τὴ νέα ἑλληνικὴ γλῶσσα — στὴν κοινὴ ἢ τὴν ἰδιωματικὴ τῆς μορφῆ. Σφάλμα ἀσφαλῶς εἶναι καὶ ἡ ἀντίθετη τακτικὴ: ὅταν δηλ. ὁ ἐκδότης διαλεκτικούς τύπους τοῦ κειμένου, καθὼς δὲν τοὺς ἀναγνωρίζει, τοὺς θεωρεῖ σφάλματα τοῦ ἀντιγραφέα καὶ τοὺς παραμερίζει ἀπὸ τὴν ἔκδοσίν του. Ἐννοῶ καὶ τὴν περίπτωση τοῦ Ἰοαννοῦ προκειμένου γιὰ πολλὰ χωρία τοῦ κειμένου τοῦ «Πιστικοῦ βοσκοῦ» καὶ τὴν περίπτωση ὀρισμένων ἐκδοτῶν τοῦ «Ἀνακαλήματος τῆς Κωνσταντινόπολης»¹. Οἱ τελευταῖοι μὴν μπορώντας νὰ ἀναγνωρίσουν γνήσιους διαλεκτικούς, μάλιστα κυπριακοὺς τύπους τοῦ «Ἀνακαλήματος» τοὺς ἀπομάχραιναν ἀπὸ τὸ κείμενο. Ἔτσι πρὶν ἀπὸ τὴν πρόσφατη δική μου κριτικὴ ἔκδοσιν τοῦ ποιήματος ἀδυνατοῦσε ὁ ἀναγνώστης νὰ ὑποψιαστῆ κάτι γιὰ τὴν τοπικὴ του προέλευση. Ἀπομάχρυνση τέτοιων ἰδιωματικῶν γλωσσικῶν τύπων ἔκαμε καὶ ὁ Α. Ξηρουχάκης προχωρώντας σὲ νέα δημοσίευση τοῦ «Ἀνακαλήματος» μέσα στὴν «Εἰσαγωγή» του τῆς ἔκδοσης τοῦ «Κρητικοῦ Πολέμου»², ἐνῶ τοὺς τύπους αὐτούς, ἔκδηλα κυπριακοὺς, τοὺς εἶχε διατηρήσει λίγο πολὺ ἢ πρῶτη ἔκδοσιν τοῦ ποιήματος ἀπὸ τὸν F. Legrand³. Ἔτσι τὸ κείμενο αὐτὸ μετὰ τὴν ἀναδημοσίευσή του ἀπὸ τὸν Ξηρουχάκη δὲν παρουσίαζε πιὰ κανέναν ἰδιωματικὸ γλωσσικὸ χαρακτήρα.

Περαιτέρω ὁ Ἰοαννοῦ ἐπιθυμεῖ νὰ κρίνῃ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἐργάστηκε ὁ Στ. Ξανθουδίδης ἐκδίδοντας τὸ κείμενο τοῦ «Ἐρωτοκρίτου»⁴. Ὁ Ἰοαννοῦ θὰ ἤθελε ὁ ἐκδότης τοῦ κρητικοῦ αὐτοῦ κειμένου νὰ σεβαστῆ τὴν παράδοση ποὺ μᾶς σώζει τὸ χειρόγραφο τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου τοῦ «Ἐρωτοκρίτου», ποὺ ὁ Ξανθουδίδης, πολὺ δικαιολογημένα, ὅπως ὅλοι δεχόμεστε, τὸ θεωροῦσε ἐπτανησιακὴ (κεφαλληνιακὴ μάλιστα) διασκευή τοῦ κειμένου (σ. XVI κέ.). Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὁ Ἰοαννοῦ ὑποστηρίζει (σ. 270) ὅτι ὁ Ξανθουδίδης, ἐκδίδοντας τὸν «Ἐρωτοκρίτο» κατὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ 1713, μᾶς δίνει μιὰ κρητικὴ διασκευή τοῦ πρωτοτύπου

1. Βλ. Ε. Κριαρῶ Ἀνακάλημα τῆς Κωνσταντινόπολης. Τὸ κείμενο, μὲ εἰσαγωγή, σχόλια καὶ γλωσσάριο. Β' ἔκδοσιν συμπληρωμένη [Ἀριστοτελεῖον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης], Θεσσαλονίκη 1965.

2. Ὁ Κρητικὸς Πόλεμος ἢ συλλογὴ τῶν ἑλληνικῶν ποιημάτων Ἀνθίμου Διακρούση καὶ Μαρίνου Ζάνε, Τεργέστη 1908, σ. 39 - 43.

3. Les Oracles de Léon le Sage, La Bataille de Varna, La Prise de Constantinople, poèmes en grec vulgaire, Παρίσι 1875, σ. 85 - 100 [Collection de monuments pour servir à l'étude de la langue néo-hellénique, No 5, nouvelle série, Ἀθήνα 1875].

4. Βιτζέντζου Κορνάρου, Ἐρωτοκρίτος, ἔκδοσις κριτικὴ, Ἡράκλειο Κρήτης 1915.

(«kretische Umarbeitung des Originals»). Χαρακτηρίζει μάλιστα επιπροσθέτως ο Joannou τή γλώσσα τοῦ «Ἐρωτοκρίτου», ἐντελῶς ἄτοπα, ὡς «venezianisch-kretische Mundart». Ἐπαγε τῆς βλασφημίας!

Ἄλλὰ τί πρόβλημα παρουσιαζόταν μπροστά στον ἐκδότη τοῦ «Ἐρωτοκρίτου»; Ἀπό τὸ ἓνα μέρος εἶχε μιὰ χειρόγραφη παράδοση πού αἰσθητὰ ἀλλοίωσε τὸ κείμενο (ἐννοῶ τὴν παράδοση τοῦ μοναδικοῦ χειρογράφου τοῦ κειμένου). Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος διέθετε μιὰ πρώτη ἐκδοση τοῦ ποιήματος πού τοῦ ἔδινε προφανῶς μεγαλύτερα ἐχέγγυα γνησιότητας. Εἶχε λοιπὸν τὴ δυνατότητα νὰ ἀποκαταστήσῃ τὸ κείμενο μὲ τὴ βοήθεια βέβαια γραφῶν τοῦ χειρογράφου καὶ τῆς πρώτης ἐκδοσης τοῦ κειμένου, καθὼς καὶ μὲ τὴ δική του διορθωτικὴ προσπάθεια. Καὶ αὐτὸ πράγματι ἔκαμε· καὶ ἐπέτυχε.

Ὁ Joannou δὲν ἱκανοποιεῖται ἀπὸ τὸν τρόπο («die Art und Weise») πού κείμενα ὅπως ὁ «Γύπαρης»¹ καὶ τὸ «Ἀνακάλημα» τῆς Κωνσταντινούπολης² ἐκδίδονται. Ἐξἄλλου παρατηρεῖ γιὰ τὸ «Ἀνακάλημα»: «Kretisch» aufgemacht hat es A. Xiruchakis im Jahre 1908 veröffentlicht». Εἶναι ὅμως προφανέστατο γιὰ τὸν εἰδικὸ μελετητὴ ὅτι ὁ Ξηρουχάκης δὲν «ἔκαμε» κρητικὸ τὸ ποίημα, ἀφοῦ καὶ δὲν ὑποστήριξε οὔτε διαπίστωσε ὅτι ὑπάρχει σ' αὐτὸ κανένα κρητικὸ γλωσσικὸ στοιχεῖο. Ἀπλῶς οἱ παλαιότεροι ἐρευνητὲς (καὶ ἀνάμεσά τους καὶ ὁ Ξηρουχάκης), ἀκολουθώντας ἐσφαλμένη ὑπόθεση τοῦ Krumbacher³, ἐπηρεασμένοι ἀπὸ ὀρισμένο γεγονός μαρτυρημένο μέσα στὸ ποίημα, δέχτηκαν καὶ αὐτοὶ ὅτι τὸ ποίημα ἐγράφηκε ἀπὸ Κρητικόν.

Ὁ Joannou ἐσφαλμένα γράφει: «Kriaras entdeckt nun den zyprischen Charakter auf Grund von vier 'echt zyprischen Vokabeln': ἀκ, ἀπέ, πούποτε, ὁ παίδας». Καὶ ὅμως ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἐγὼ δὲν ἀνακάλυψα κυπριακὸ χαρακτήρα («zyprischen Charakter») στὸ «Ἀνακάλημα». Ἀπλῶς, ἐπειδὴ μέσα σ' αὐτὸ βρῆκα λέξεις ἀδιαφιλονείκητα κυπριακές, ἐπέιστηκα καὶ ἔπεισα τοὺς εἰδικοὺς ἀναγνώστες μου⁴ ὅτι ὁ δημιουργὸς τοῦ ποιήματος πρέπει νὰ εἶναι Κυπριώτης. Οὔτε στηρίχτηκα στὴν ὑπαρξὴ «τεσσάρων κυπριακῶν λέξεων» μέσα στὸ

1. Ε. Κριαρά, Γύπαρις, Πηγαὶ - Κείμενον, Ἀθήνα 1940. [Texte und Forschungen zur Byzantinisch-neugriechischen Philologie, ἀρ. 39].

2. Πρώτη ἐκδοση 1956, δευτέρη ἐκδοση 1965.

3. Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας, μετάφρ. Γ. Σωτηριάδη, Γ' 114.

4. Fr. Dölger (BZ 49, 1956, 162) καὶ Μ. Ι. Μανούσακας, Ἱ κρητικὴ λογοτεχνία κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Βενετοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 11 σημ. 5.

ποίημα, ὅπως ἀντίθετα πρὸς τὰ πράγματα διατείνεται ὁ Joannou. Ὁ καλόπιστος ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ διαπιστώσῃ τὴν πραγματικότητα μελετώντας τὸ οἰκεῖο τμήμα τῆς Εἰσαγωγῆς τῆς ἔκδοσής μου τοῦ «Ἀνακαλήματος» (σ. 7 - 10). Ἐκεῖ καταγράφονται ὅλα τὰ κυπριακὰ γλωσσικὰ στοιχεῖα, πού φυσικὰ δὲν εἶναι ὅλα μόνο κυπριακὰ. Ἐδῶ, σὰ σὲ παρένθεση, σημειώνω ὅτι ὁ Joannou («πρωτοτυπεῖ σφόδρα») νομίζοντας (σ. 270) ὅτι τὸ *γομάρι* εἶναι λέξη τουρκική. Πρόκειται γιὰ ὑποκοριστικὸ τοῦ *γόμος*¹. Ἐξἄλλου τὸ *ἀθυμοῦμαι* (= θυμοῦμαι) δὲν πρέπει νὰ παραβληθῇ μὲ τὸ *ἀποθαίνω* - *ποθαίνω*, ὅπως παρὰ τὰ γλωσσολογικὰ διδάγματα ἀποφαίνεται ὁ Joannou. Τὸ *ποθαίνω* ἐσχηματίστηκε ἀπὸ τὸ *ἀποθαίνω* μὲ ἀποβολὴ τοῦ *ἀ* ἀπὸ συνεφορά: *θα ἀποθάνω* > *θ' ἀποθάνω*) *θα ποθάνω*, ἐνῶ τὸ *ἀθυμοῦμαι* (σωστότερα *ἀθθυμοῦμαι*, σύμφωνα μὲ τὴν κυπριακὴ προφορὰ) προέρχεται ἀπὸ τὸ *ἐνθυμοῦμαι*² μὲ τροπὴ τοῦ *ἐν* σὲ *ἀ*, ὅπως ἔγινε καὶ σὲ ἄλλες κυπριακὲς λέξεις: *ἀντροπή*, *ἀγκάλιω*, κλπ. Ἐπαναλαμβάνω τὴν παρατήρησή μου³ ὅτι τὰ κυπριακὰ στοιχεῖα, πού εἶναι ἀάμπολλα στὸ ποίημα (ἔστω καὶ ἂν δὲν εἶναι ὅλα μόνο κυπριακὰ), εἶναι πρῶτα πρῶτα δυσαναλόγως πολλὰ γιὰ ἓνα τόσο μικρὸ ποίημα (στίχοι 118) (πού δὲ γράφηκε μάλιστα σὲ καθαρὴ ἰδιωματικὴ γλώσσα). Ἐπειτα τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι, θὰ λέγαμε, σὲ κανονικὴ ἀναλογία ἐγκατεσπαρμένα σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ ποιήματος. Προσθέτω ἐπίσης ὅτι τελευταῖα⁴ ὁ J. Darrouzès ἐνισχύει τὴν ἀπόψή μου γιὰ τὴν κυπριακὴν προέλευση τοῦ ποιήματος μὲ τὴν προσαγωγὴ καὶ παλαιογραφικῶν γιὰ τὸ πρᾶγμα ἀποδείξεων.

Ὁ Joannou ἀσχολεῖται περαιτέρω (σ. 271) καὶ μὲ τὸ ζήτημα τῆς βιβλιοκρισίας μου⁵ γιὰ τὴν ἔκδοσή του τοῦ «Πιστικοῦ Βοσκοῦ». Πρῶτα πρῶτα παρατηρῶ ὅτι ὁ Joannou δὲν ἀναφέρεται καθόλου στὴν πρώτη βιβλιοκρισία πού ἐδημοσίευσα γιὰ τὴν ἔκδοσή του⁶. Παίρνοντας ἀφορμὴ ἀπὸ τὴ δευτέρη βιβλιοκρισία μου γιὰ τὴν ἴδια ἔκδοση νομίζει ὅτι ἐπιχειρῶ τίς διορθώσεις πού ἐκεῖ προτείνω στηριγμένος στὸ σύγχρονο γλωσσικὸ ἰδίωμα τῆς Κρήτης, πού ἐκεῖνος τὸ θεωρεῖ ἀρκετὰ διαφορετικὸ ἀπὸ

1. Βλ. Ν. Η. Ἀνδριώτη, Ἑτυμολογικὸ Λεξικὸ τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς, β' ἔκδοση, Θεσσαλονίκη 1967 [Ἀριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Ἰνστιτούτον Νεοελληνικῶν Σπουδῶν (Ἰδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη)], στή λέξη.

2. Βλ. Σ. Μενάρδου, Φωνητικὴ τῆς διαλέκτου τῶν σημερινῶν Κυπρίων, Ἀθηνᾶ 6 (1894) 147, καὶ Th. Siapk aras - Pitsillidès, Le pétrarquisme en Chypre, Poèmes d'amour, Ἀθήνα 1952, σ. 343, λ. *ἀθθύμηση*.

3. Τὴν διατύπωσα στὴν Εἰσαγωγὴ τῆς ἔκδοσής μου, σ. 10.

4. REB 25 (1967) 259 - 260.

5. BNJ 19 (1966) 277.

6. Βλ. παραπάνω σ. 163, σημ. 2.

τὸ κρητικὸ ἰδίωμα τῆς ἐποχῆς τῶν κρητικῶν κειμένων. Μολονότι, ὅπως εἶπα, τὸ κρητικὸ ἰδίωμα τῆς ἐποχῆς γύρω στὰ 1600 εἶναι σχεδὸν ἀπαράλλακτο μὲ τὸ σημερινὸ κρητικὸ ἰδίωμα, πρέπει νὰ παρατηρήσω ὅτι οἱ διορθώσεις καὶ οἱ παρατηρήσεις ποὺ διατύπωσα στὶς βιβλιοκρισίες μου, καὶ ἰδίως σ' ἐκείνην τῶν Byzant.-neugriech. Jahrbücher (ποὺ εἶναι λεπτομερειακότερη), δὲ βασίζονται στὸ «σημερινὸ» κρητικὸ ἰδίωμα, ἀλλὰ στὸ ἰδίωμα τῶν κειμένων τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας τοῦ τέλους τοῦ 16ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 17ου αἰώνα. Μὲ τὰ κείμενα αὐτὰ δὲν εἶχε τὴν ἀπαραίτητη οἰκείωση ὁ Joannou ὅταν ἐπιχειροῦσε τὴν ἔκδοση τοῦ «Πιστικοῦ Βοσκοῦ». Οὔτε καὶ ἦταν ἐνήμερος τῶν γλωσσικῶν νόμων ποὺ διέπουν τὸ κρητικὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα ἢ τὴ νέα ἐλληνικὴ γλῶσσα γενικότερα.

Ὁ Joannou ἀποφαίνεται ἐπίσης (σ. 271) ὅτι «solange die Lesbarkeit und die Verständlichkeit des Textes nicht leiden, muss der Herausgeber, eben aus sprachgeschichtlichen Überlegungen, die Eigentümlichkeiten der Aussprache, wie sie phonetisch in der Handschrift vorliegen, beibehalten und darf sie nicht durch eigenmächtige Korrekturen verändern». Καὶ βέβαια οἱ ἐπιστημονικὲς ἀπαιτήσεις κατὰ τὴν ἔκδοση κειμένων εἶναι νὰ δοθῇ μὲ φωνητικὴ ἀκρίβεια ἢ γλῶσσα τοῦ κειμένου καὶ νὰ μὴν ἐπιχειροῦνται ἀυθαίρετες διορθώσεις ἀπὸ τὸν ἐκδότη. Ὅμως καὶ δὲν πρέπει χωρὶς λόγο ἰδιαίτερο νὰ ἀφήνονται μέσα στὸ κείμενο ποὺ ἐκδίδεται ἐντελῶς ἄχρηστες ὀρθογραφικὲς συνήθειες ἢ ὀρθογραφικοὶ αὐτοσχεδιασμοὶ τοῦ συγγραφέα. Ὅπου μάλιστα εἶναι ἀνάγκη πρέπει νὰ ἐπιχειροῦνται οἱ διορθώσεις ποὺ ἐπιβάλλονται στὸ κείμενο. Γιατὶ ὁ ἐκδότης δὲ δικαιούται νὰ μεταβληθῇ σὲ φωτογράφο τῶν ἰδιοτροπιῶν τῶν ἀντιγραφῶν. Καὶ μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ πρέπει νὰ παραπέμψω τὸν Joannou σὲ ὅσα γράφει ὁ Alphonse Dain, ἀδιαφιλονείκητα ἀρμόδιος στὰ θέματα ποὺ μὲ ἀπασχολοῦν αὐτὴ τὴ στιγμὴ. «Nos éditeurs, σημειῶναι¹, quand ils sont inexperts (ὑπογραμμίζω ἐγώ), ont si peur de l'esprit critique qu'ils se tiennent pour heureux de n'avoir pas été obligés de changer dans leur édition le texte de leur manuscrit». «Ce qui est détestable de toute façon (προσθέτει) c'est de garder un texte mauvais par souci de s'écarter le moins possible des leçons du manuscrit. Et ce qui n'a pas de sens à mes yeux, c'est qu'on appelle l'attitude 'modérément conservatrice'». Γιατὶ πολὺ σωστὰ πιστεύει ὁ Dain ὅτι οἱ γραφῆς ἐνὸς χειρογράφου δὲν ἔχουν ἀπόλυτη ἀξία· μᾶς παρέχουν ἀπλῶς τὸν τρόπο νὰ γνωρίσωμε τὴν παράδοση.

Ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ διαγνώσῃ τὸ βαθμὸ κατὰ τὸν ὁποῖο ὁ

1. Les manuscrits, nouvelle édition revue, Παρίσι 1964, σ. 173.

Joannou ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸ σωστὸ φιλολογικὸ δρόμο, ἀν διαβάσῃ ὅσα γράφει (σ. 271) σχετικῶς καὶ πού τὰ παραθέτω ἔδῳ γιὰ εὐκολία τοῦ ἀναγνώστη μου: «Mit welchem Recht korrigiert man *καί* in *καί*, *σβιένει* in *σβήνει*, *ἀνάπασες* in *ἀνάπαρες*, oder *ἀπό* in *ἀπού*, *μοννγκρίζει* in *μουγκρίζει*, *ἀγκάλη* in *ἀγκάλη*, *γκόσμο* in *κόσμο*?» Πρέπει νὰ παρατηρήσω ὅτι τύποι *καί*, *σβιένει*, *ἀνάπασες*, *γκόσμο* εἶναι ἐντελεῶς ἀδιανόητοι.

Ὡς πρὸς τὸ «διακοσμητικὸ» *ν*, πού νομίζει ὁ Joannou ὅτι τὸ ἐχθρεύομαι (!), πλανᾶται: Γιατὶ τὸ ἐχθρεύομαι μόνο ἐκεῖ πού δὲ δικαιολογεῖται ἀπὸ τὴ γνώση τῶν γλωσσικῶν νόμων καὶ τοῦ ιδιώματος. Ὁ Joannou ἀγνοεῖ ὅτι φθόγγοι πού ἐμεῖς σήμερα τοὺς ἀποδίδομε μὲ τὰ συμπλέγματα *μπ*, *γγ* ἢ *γκ* γράφονται στὰ χειρόγραφα ἄλλοτε *νπ*, ἄλλοτε *μπ*, ἄλλοτε *νμπ*, ἄλλοτε *νγκ*, ἄλλοτε *νκ*, ἄλλοτε *γκ*, κλπ. Τέτοια εἶναι λ.χ. ἡ περίπτωση τοῦ χειρογράφου πού μᾶς σώζει τὰ κυπριακὰ ἐρωτικὰ ποιήματα¹. Ἄγνοεῖ ἐπίσης ὁ Joannou ὅτι καὶ τὸ τελικὸ *ν*, κατὰ τὴ διάθεση τῆς στιγμῆς, σημειώνεται ἀπὸ τοὺς ἀντιγραφεῖς ἢ δὲ σημειώνεται στὸ τέλος τῶν λέξεων, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι τὸ *ν* τοῦτο προφέρεται ἢ δὲν προφέρεται. Παραπέμπω τὸν ἀναγνώστη σὲ ὅσα παρατηρεῖ ἢ Th. Siapkarakas-Pitsillidès (ὅ. π., σ. 65) σχετικὰ μὲ τὴν ἄλογο αὐτῆ παρουσία τοῦ τελικοῦ *ν* στὸ χειρόγραφο τῶν κυπριακῶν ἐρωτικῶν ποιημάτων. Οὐτε εἶναι ἐνήμερος ὁ Joannou τοῦ γεγονότος ὅτι στὰ χειρόγραφα συναντοῦμε τὰ γραφικὰ συμπλέγματα *γλ* καὶ *γν* γιὰ νὰ ἀποδοθοῦν φθόγγοι πού ἰσοδυναμοῦν μὲ ἐκείνους πού στὰ ἰταλικά παριστάνονται μὲ τὰ συμπλέγματα *gl* καὶ *gn*. Δὲν ὑποψιάζεται δηλαδὴ ὅτι πρόκειται γιὰ ἐπίδραση τῆς ἰταλικῆς γραφῆς. Ἔτσι τὸ ἴδιο χειρόγραφο τῶν κυπριακῶν ἐρωτικῶν ποιημάτων κατὰ τὴν παρατήρηση τῆς Siapkarakas - Pitsillidès (ὅ. π., σ. 67) παρέχει *διγλιο*, *εργλεν*, *εργναζομε*, *εργνες* γιὰ νὰ δηλώσῃ: *δειλιῶ*, *ἔλνεν*, *ἐννοιάζομαι*, *ἔννοιες*.

Στὸ δεύτερο τμήμα τοῦ τετρασέλιδου δημοσιεύματός του ὁ Joannou προθυμοποιεῖται νὰ δώσῃ βασικοὺς κανόνες («Grundregeln») πού θὰ προφυλάξουν τοὺς ἐκδότες φωνητικὰ γραμμένων νεοελληνικῶν διαλεκτικῶν χειρογράφων (μὰ γιὰ τὰ χειρόγραφα πρόκειται ἢ γιὰ τὰ κείμενα;) ἀπὸ τὰ παραστρατήματα τοῦ παρελθόντος («Irrwegen der Vergangenheit»). Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι τὶς ἐκδοτικὰς αὐτὰς συμβουλὰς τὶς δίνει ἐκδότης νεοελληνικοῦ κειμένου πού κατὰ κοινὴ ὁμολογία ἀπέτυχε στὴν ἐκδοτικὴ του προσπάθεια. Ἄλλ' ἄς δοῦμε ἀπὸ κοντὰ πρῶτα τὶς ἀρχὲς πού

1. Βλ. Th. Siapkarakas - Pitsillidès, ὅ. π., σ. 64.

ἐπιθυμῆ νὰ διδάξῃ καὶ ἄς προσέξωμε κατόπι πῶς τὶς ἐφάρμοσε στὴν ἐκδοσὴ πού ἀποφάσισε νὰ πραγματοποιήσῃ.

Ὁ πρῶτος κανόνας πού διατυπώνεται ἀπὸ τὸν Joannou (σ. 271), ὅτι δηλ. τὸ χειρόγραφο ἐνὸς κειμένου, ὅταν εἶναι τὸ χειρόγραφο τοῦτο μοναδικό, πρέπει νὰ τὸ σεβόμαστε, εἶναι σωστός. Ὅμως πρέπει καὶ νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ κανόνα πρέπει νὰ ἀφήνῃ περιθώρια στὸν «ἐνημερωμένο» κριτικὸ ἐκδότη νὰ διορθώσῃ τὸ κείμενο ὅπου τοῦτο ἐπιβάλλεται· φτάνει νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ καταλαβαίνει πότε ἐπιβάλλεται διόρθωση καὶ ποιά διόρθωση ἐπιβάλλεται.

Κατὰ τὸ δεύτερο κανόνα ὁ ἐκδότης πρέπει νὰ ἔχῃ ὑπόψῃ του (προκειμένου βέβαια γιὰ τὶς περιπτώσεις πού συζητοῦνται) ὅτι βρίσκεται μπροστὰ σὲ κείμενο γραμμμένο σὲ γλώσσα πού δὲν εἶναι καθορισμένη καὶ γνωστὴ («fixiert und bekannte»), ἀλλὰ σὲ τοπικὴ διάλεκτο πού ὑπόκειται σὲ ἐξέλιξη. Ὑπενθυμίζω ἐκεῖνο πού ἔγραψα καὶ προηγουμένως¹: ὅτι μέσα στὴ μεταβυζαντινὴ ἐποχῇ, πού κείμενά της δημοτικὰ μᾶς ἐνδιαφέρουν αὐτὴ τὴ στιγμῇ, τὰ νεοελληνικὰ ἰδιώματα ἔχουν πάρει πιά τὴν ὀριστικὴ τους διαμόρφωση καὶ δὲν ἐγνώρισαν παρὰ ἐντελῶς λεπτομερικὰ καὶ ἀσήμεντες ἐξελίξεις ἕως σήμερα. Ἐπομένως ἡ γλώσσα εἶναι καθορισμένη καὶ ὡς «καθορισμένη» πρέπει νὰ εἶναι «γνωστὴ» στοὺς ἐρευνητές, τοὺς ἐκδότες. Πρέπει, μᾶς λέει ὁ Joannou, νὰ εἴμαστε ἀκόμη πιὸ ἀκριβολόγοι ὅταν πρόκειται γιὰ διάλεκτο μέσα στὴν ὁποία συγχωνεύτηκαν πολλὰ ἰδιώματα. Τί ἐννοεῖ μὲ αὐτὰ ὁ Joannou δὲν μπορῶ νὰ ἐννοήσω - ἐκτὸς ἂν ἐπανερχεται στὴν ἁποψὴ του ὅτι ὁ «Ἐρωτόκριτος» λ.χ. εἶναι γραμμένος σὲ βενετο-κρητικὸ ἰδίωμα (venezianisch-kretisch)², πράγμα πού μάταια θὰ ἐπιχειροῦσε νὰ μᾶς τὸ ἀποδείξῃ. Ὅτι πρέπει νὰ σεβόμαστε τοὺς διαλεκτικούς τύπους τὸ εἶπα καὶ παραπάνω. Ὅμως καὶ πρέπει νὰ εἴμαστε σὲ θέση νὰ διακρίνωμε πότε πρόκειται γιὰ πραγματικούς διαλεκτικούς τύπους καὶ πότε γιὰ ἰδιότυπη ὀρθογράφηση. Πράγματι πῶς μπορεῖ κανεὶς νὰ συμφωνήσῃ μὲ τὸν Joannou ὅταν ὑποστηρίξῃ τὸ καταπληκτικό: ὅτι τὸ *γνιοι* εἶναι τύπος τοῦ *νιοι* (ὅπου, ὅπως εἶδαμε, πρόκειται γιὰ ἰταλίζουσα γραφὴ), τὸ *ὄνα* τύπος τοῦ *ἔνα*, τὸ *γλυτὴ* τύπος τοῦ *λυτὴ* (ἐδῶ τὸ χειρόγραφο παρέχει τὸ σαφέστατο γιὰ ὅσους γνωρίζουν, I, 2, 334 - 335: Πάσα μιὰ γυνάικα | γὴ ἀνέγλυτη, ὡς καὶ ἂν εἶν', ἢ παντρεμένη. . .). Τὸ *ἀνέγλυτη* φυσικὰ σημαίνει: «ἀπάντρευτη», *κόρη*³ καὶ δὲν ὑπόκειται ἐδῶ λέξῃ *γλυτὴ* (!) ὡς τύπος τοῦ

1. Βλ. πιὸ πάνω, σ. 164.

2. Βλ. σ. 166 τοῦ δημοσιεύματος τούτου.

3. Περαιτέμπω σὲ ὅσα ἐσημείωσα γιὰ τὴ λέξη στὸ Γλωσσάριο τῆς δεύτερης ἐκδόσεως μου τοῦ Ἐνακλήματος, σ. 56.

λυτή, όπως δέχτηκε ο Joannou. Το γέννοια εξάλλου δεν είναι καθαυτό τύπος του ἔννοια ἢ του ἔγνωια, ἀλλὰ ἀποτέλεσμα συμποροφῶς μετὰ τὸ ἄρθρο ἢ τοῦ ἔννοια· φαινόμενο γνωστότατο σὲ ὅσους γνωρίζουν τὰ μυστικά τοῦ κρητικῆς ἰδιώματος¹. Τὸ γννκῶ ὡς τύπος τοῦ γυναικῶ εἶναι ἐντελῶς ἀδιανόητο. Τὸ χειρόγραφο (III 5, 37) ἔχει γρηγο, πού εἶναι ἐσφαλμένο. Ὁ ὅλος στίχος, πού παραδίδεται στὸ χειρόγραφο ἰδότης τῶ γρηγο πού δὲ φελοῦσι, διορθώθηκε ἀπὸ μένα²: ἴδιο τῶ γυναικῶ πού δὲ φελοῦσι. (Θὰ μπορούσε κανεῖς, γιὰ νὰ βεβαιωθῆ γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς διόρθωσης, νὰ παραβάλλῃ πρὸς τὸ ἰταλικὸ πρότυπο, ὅπου διαβάζουμε: *proprio delle femine*). Τὸ λόγισ τὸ θεωρεῖ ὁ Joannou ὡς τύπο τοῦ φλογίξει (θέλει νὰ γράψῃ φλόγες)³. Τὸ χειρόγραφο παρέχει (I, 2, 145): τσι λόγισ τση ἔριξε. Δὲν πρόκειται γιὰ τὴ λέξη φλόγες, ὅπως ἐνόμισε ὁ Joannou, ἀλλὰ πρέπει νὰ δεχτοῦμε τὴ διόρθωση λόγες, πού ἐπρότεινα στὴν παραπάνω μνημονευμένη βιβλιοκρισία μου⁴: ὅτι λόχη σημαίνει «φλόγα» εἶναι σὲ ὅλους γνωστό. Σὲ ἓνα μόνο παράδειγμα ἀπὸ ὅσα ἀναφέρει ἔχει δίκιο ὁ Joannou· καὶ εἶναι τοῦτο: τὸ μόνια εἶναι πράγματι τύπος τοῦ μόνα (πρόκειται γιὰ πληθ. οὐδετ.).

Κατὰ τὸν τρίτο κανόνα τοῦ ὁ Joannou ὑποστηρίζει ὅτι, ὅταν μεταγράψουμε κείμενο χειρογράφου πού δὲν ἀκολουθεῖ τὴ συνηθισμένη ὀρθογραφία, πρέπει νὰ ἀποδίδουμε κατὰ τὴ μεταγραφή τὰ φωνήεντα μετὰ τὰ τρέχοντα σημάδια τῆς ὀρθογραφίας μας, ὅχι ὅμως καὶ τὰ σύμφωνα. Αὐτὰ νομίζει ὅτι πρέπει νὰ ἀποδίδονται ἀπαράλλακτα ὅπως παρουσιάζονται στὸ χειρόγραφο. Στὴ δευτέρα αὐτὴ περίπτωση πλανᾶται ὁ Joannou. Γιατὶ μόνο σὲ εἰδικὲς περιπτώσεις, ἐκεῖ ὅπου ὑπόκειται εἰδικότερη ἰδιωματικὴ προφορά, θὰ μπορούσε νὰ τηρηθῆ αὐτὸς ὁ κανόνας. Τί ὠφελεῖ λ.χ., ὅπως εἶπα, νὰ γράψω ἀνγκάλη, ὅταν τίποτα δὲ μετὰ διδάσκη ἢ παρουσία τοῦ ν' στὴ λέξη;

Ὅτι ἐξάλλου πολλὲς φορὲς οἱ γραφὲς τῶν χειρογράφων, καὶ εἰδικότερα στὴν περίπτωσή μας τοῦ χειρογράφου τοῦ «Πιστικῶ Βοσκοῦ», εἶναι ἐσφαλμένες τὸ ἔχω δείξει στὴ βιβλιοκρισία μου τῶν Byzant.-neugriechische Jahrbücher⁵.

Ἡ ὀρθότητα τοῦ τέταρτου κανόνα εἶναι προφανής, γι' αὐτὸ καὶ δὲν τὸν συζητῶ· παρατηρῶ μόνο ὅτι στίς σελίδες 19 - 26 τῆς Εἰσαγωγῆς

1. Βλ. πρόχειρα Γ. Ν. Χατζιδάκι, Περὶ τῆς γλώσσης καὶ τῆς γραμματικῆς τοῦ Ἰερωτοκρίτου. [Ξανθοῦδίδη, Ἰερωτόκριτος, σ. 459 § 6].

2. BNJ 19 (1966) 284.

3. Βλ. στὴν ἐκδόσή μου σ. 286, λ. λόγισ.

4. BNJ 19 (1966) 284.

5. Σ. 281, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὴν παρουσία ἀχρηστοῦ τελικοῦ ν'.

του τοῦ «Πιστικοῦ Βοσχοῦ», στίς ὁποῖες παραπέμπεται ὁ ἀναγνώστης, λέγονται ἐντελῶς ἄλλοπρόσαλλα πράγματα, πού δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ συζητηθοῦν ἐδῶ ἐκτενέστερα, οὔτε καὶ τὰ συζήτησα στίς βιβλιοκρισίες μου.

Οἱ ὑπόλοιποι κανόνες εἶναι σωστοὶ στὴ διατύπωσή τους· φτάνει ἡ ἐφαρμογή τους νὰ γίνεται ἐκάστοτε μὲ τὸν τρόπο πού ἐνδείκνυται. Ὁ Joannou ὅμως, πρὶν νὰ μᾶς δώσῃ τίς θεωρητικὲς ἀπόψεις του, ἔσπευσε νὰ μᾶς δώσῃ τὴν ἐφαρμογή τους—καὶ ἡ ἐφαρμογή ἔγινε κατὰ τρόπο ἀποτυχημένο, γιὰ τὸν ἀπλούστατο λόγο ὅτι ὁ Joannou δὲν ἦταν ὁ ἀρμόδιος ἐρευνητὴς γιὰ νὰ ἐπιχειρήσῃ τὴν ἔκδοση κειμένου διαλεκτικοῦ, πού σωζόταν σὲ ἓνα μόνο χειρόγραφο καὶ πού ἡ ἀποκατάστασή του θὰ ἔπρεπε νὰ βασιστῇ ὄχι μόνον στὸ ἓνα χειρόγραφο, ἀλλὰ καὶ στὴ βαθιὰ γνώση τοῦ γλωσσικοῦ ιδιώματος πού χρησιμοποίησε ὁ συγγραφέας τοῦ κειμένου. Οἱ προϋποθέσεις αὐτὲς ἔλειπαν ἀπὸ τὸν Joannou, γι' αὐτὸ καὶ ἐκεῖνος πού χαράσσει τίς γραμμὲς αὐτὲς παρασκευάζει νέα ἔκδοση τοῦ κειμένου, πού ἐλπίζει νὰ τὸ δώσῃ στὴ γνησιότερη κατὰ τὸ δυνατὸ μορφή του.

Ε. ΚΡΙΑΡΑΣ